

حضرت علی اصغر علیه السلام، سند و نماد مظلومیت حضرت حسین بن علی علیه السلام

علی صغیری^۱

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۱۶)

چکیده

واقعه عاشورا به عنوان نقطه عطفی در تاریخ اسلام، سرشار از مفاهیم بلند انسانی، الهی و اجتماعی است که هر یک از شخصیت‌های آن، حامل پیام و معنایی خاص‌اند. در این میان، علی اصغر علیه السلام فرزند شیرخوار امام حسین علیه السلام به مثابه نماد کامل مظلومیت و بی‌دفاعی، جایگاهی ویژه در میان شهدای کربلا دارد. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی و میان‌رشته‌ای، می‌کوشد تا با بهره‌گیری از منابع معتبر تاریخی و روایی، جایگاه و نقش علی اصغر علیه السلام را در روایت عاشورا بررسی کند. شهادت این کودک نه تنها صحنه‌ای اندوه‌بار، بلکه نمایانگر اوج بی‌عدالتی و ستمی است که بر اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله وارد آمد. این پژوهش، با بررسی ابعاد مختلف فقهی، تاریخی، احساسی و نمادشناختی نشان می‌دهد که علی اصغر علیه السلام تنها یک نوزاد شهید نیست، بلکه سندی زنده از مظلومیت و حقانیت نهضت حسینی است؛ نمادی که تا امروز در آیین‌ها، ادبیات آیینی، و وجدان شیعیان حضوری پررنگ دارد و حامل پیام‌هایی عمیق برای جوامع انسانی در برابر ظلم و بی‌عدالتی است.

کلید واژه‌ها: عاشورا، علی اصغر علیه السلام، مظلومیت، نمادشناسی، نهضت حسینی.

۱. دانشجوی دکتری رشته فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان (نویسنده مسئول)؛

Email: ali.saghiry@iaau.ir

مقدمه

واقعه عاشورا به مثابه یکی از برجسته‌ترین حوادث تاریخ اسلام، تأثیری ژرف و پایدار بر فرهنگ دینی و اجتماعی مسلمانان، به‌ویژه شیعیان نهاده است. این رویداد نه تنها از حیث تاریخی و اعتقادی، بلکه از نظر فرهنگی و هویتی نیز نقش بنیادینی در شکل‌گیری و استمرار فرهنگ مقاومت، عدالت‌خواهی و شهادت دارد (مطهری، ۱۳۸۸: ۵۶). عاشورا صحنه‌ای است که در آن، مفاهیمی چون ایمان، ایثار، ظلم‌ستیزی و حقیقت‌طلبی به‌عالی‌ترین شکل به‌نمایش گذاشته شد. از همین‌رو، بازشناسی ابعاد گوناگون این واقعه، به‌ویژه شخصیت‌ها و چهره‌های حاضر در آن، ضرورتی انکارناپذیر در فهم دقیق پیام عاشورا به‌شمار می‌رود.

یکی از وجوه کمتر کاویده‌شده در تحلیل عاشورا، نقش کودکان حاضر در این رخداد است؛ کودکانی که حضورشان نه تنها بُعد انسانی و احساسی فاجعه را برجسته می‌سازد، بلکه خود، حاملان پیامی عمیق درباره ماهیت ظلم و مظلومیت‌اند. در این میان، علی‌اصغر علیه السلام شیرخوار شش‌ماهه امام حسین علیه السلام، جایگاهی ویژه دارد. شهادت مظلومانه او در آغوش پدر در برابر چشم سپاهیان دشمن، لحظه‌ای است که به‌نماد مظلومیت نهضت عاشورا بدل گشته است. صحنه‌ای که به‌گفته برخی مورخان، قلب دشمن را نیز لرزاند و پرده از چهره حقیقی ظلم اموی برداشت (ابن‌عثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۵: ۴۷؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۵: ۴۶۱).

در قرون گذشته، واقعه عاشورا همواره محور تأملات تاریخی، کلامی، ادبی و آیینی در فرهنگ اسلامی، به‌ویژه مکتب تشیع بوده است. بسیاری از آثار برجسته در این زمینه، بر ابعاد فقهی، تاریخی و اخلاقی قیام امام حسین علیه السلام تمرکز کرده‌اند. در این میان، توجه به شخصیت‌ها و نقش‌آفرینان حادثه کربلا نیز جایگاهی مهم یافته است؛ اما بیشتر پژوهش‌ها، به‌طور عمده بر شخصیت‌های بزرگسال، همچون امام حسین علیه السلام، حضرت عباس علیه السلام و زینب کبری علیه السلام تمرکز داشته‌اند و به‌چهره‌های کودکانه و اثرگذاری چون علی‌اصغر علیه السلام کمتر پرداخته‌اند.

برخی پژوهش‌ها به‌صورت گذرا به‌ماجرای شهادت علی‌اصغر اشاره کرده‌اند؛ مانند

آثار مرحوم شیخ عباس قمی در *نفس المهموم* (قمی، ۱۳۸۸: ۳۳۸) و نیز گزارش‌های تاریخی در آثار طبری و ابن‌اعثم که بیشتر به نقل وقایع بسنده کرده‌اند. در پژوهش‌های معاصر، برخی مقاله‌ها و سخنرانی‌ها از منظر عاطفی، اجتماعی یا آیینی، به‌ویژه در تحلیل نمادهای عزاداری به‌علی‌اصغر علیه السلام پرداخته‌اند، اما این مباحث بیشتر در قالب‌های خطابه‌ای و هیئتی بوده‌اند تا تحلیلی و آکادمیک.

نوآوری این پژوهش در آن است که با رویکردی تحلیلی و بینارشته‌ای، به تبیین جایگاه علی‌اصغر علیه السلام به‌مثابه نماد مظلومیت مطلق در عاشورا می‌پردازد. این پژوهش، می‌کوشد با بهره‌گیری از منابع تاریخی، روایی و تحلیلی، و با توجه به ساختار نمادین فرهنگ شیعی، نقش اثرگذار این کودک معصوم را در انتقال پیام عاشورا و شکل‌دهی به وجدان تاریخی امت بررسی کند. همچنین، پژوهش حاضر برای نخستین بار، مظلومیت علی‌اصغر علیه السلام را نه تنها یک رخداد عاطفی، بلکه به‌مثابه عنصری هویت‌ساز در فرهنگ مقاومت اسلامی معرفی می‌نماید.

هدف این پژوهش، بررسی تحلیلی شخصیت علی‌اصغر علیه السلام به‌عنوان نمادی از مظلومیت و بی‌دفاعی در عاشورا و نیز نشان‌دادن اینکه چگونه این چهره معصوم، بُعد عاطفی، انسانی و دینی این واقعه را به‌شکلی عمیق‌تر به مخاطب منتقل می‌سازد. در این راستا، با اتکا به منابع تاریخی و روایی معتبر، تلاش می‌شود تا نقش این کودک مظلوم در انتقال پیام عاشورا و اثرگذاری آن بر وجدان تاریخی مسلمانان، به‌ویژه در فرهنگ شیعی تحلیل و تبیین گردد.

۱. هویت‌شناسی حضرت علی‌اصغر علیه السلام

الف) نام و نسب

نام اصلی این کودک شریف در منابع معتبر، «عبدالله» ذکر شده است. در منابع شیعی و برخی منابع اهل سنت، به سبب شیرخوارگی و تمایز با دیگر فرزندان امام حسین علیه السلام از او با عنوان «علی‌اصغر» یاد شده است. در کتاب *نفس المهموم*، نام ایشان «عبدالله رضیع» ذکر شده است (قمی، ۱۳۷۹ش: ۴۵۹). مادر علی‌اصغر، «رباب بنت امرئ‌القیس کلبیه» است که از

زنان برجسته و با ایمان بود. بنابر روایت، امام حسین علیه السلام او را بسیار گرامی می‌داشت.

ب) سن

در بیشتر گزارش‌ها از تعبیر «رضیع» و «طفل شیرخوار» استفاده شده است، به‌ویژه در منابعی همچون تاریخ طبری و مقتل مقرر. این تعبیر به‌کودک شش‌ماهه دلالت دارد. برخی روایات تصریح دارند که در هنگام شهادت، ایشان تنها شش ماه از عمرش گذشته بود (مقرر، ۱۳۷۹ش: ۳۴۵).

۲. تحلیل تفصیلی گزارش‌های تاریخی و روایی از شهادت علی اصغر علیه السلام

الف) تاریخ طبری

طبری در گزارش خود از شهادت علی اصغر علیه السلام از زبان ابومخنف روایت می‌کند که از مهم‌ترین منابع کهن در این زمینه است. روایت این‌گونه آمده است: «ثم أتى بابن له صغير يُقال له عبدالله، وهو في حجره. فبينما هو في حجره إذ رماه رجلٌ من بني أسد، فذبحه» (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵: ۴۶۵).

در این گزارش، امام حسین علیه السلام کودک را در آغوش دارد و حرمله‌بن کاهل اسدی با تیری گلوی او را می‌درد. این روایت از قدیمی‌ترین گزارش‌هاست که برپایه منابع قرن دوم هجری تنظیم شده است.

ب) لهوف (ابن طاووس)

در کتاب لهوف، روایت مفصل‌تری از شهادت علی اصغر علیه السلام آمده است. این روایت، بر بُعد خطابه‌ای و عاطفی ماجرا تأکید دارد: «فقال: يا قوم، إن لم ترحموني فارحموا هذا الطفل، أما ترونه كيف يتلظى عطشاً؟ فبينما هو يكلمه إذ أتاه حرمله بن كاهل فذبحه من الوريد إلى الوريد» (ابن طاووس، ۱۴۲۶ق: ۱۱۹).

ابن طاووس، پاشیدن خون کودک به آسمان را نیز ذکر می‌کند و می‌نویسد که حتی یک‌قطره از خون بر زمین نیفتاد.

ج) نفس المهموم (شیخ عباس قمی)

شیخ عباس قمی با جمع‌بندی گزارش‌های تاریخی، شهادت علی اصغر علیه السلام را یکی از تلخ‌ترین لحظات عاشورا معرفی می‌کند. او می‌نویسد: «و أتى بولده عبدالله الرضيع، فطلب له ماء، فرماه حرمله بسهم فذبحه من الوريد الى الوريد» (قمی، ۱۳۷۹ش: ۴۵۹). او همچنین تأکید می‌کند که امام، خون کودک را در کف دست گرفت و به سوی آسمان پاشید و این تصویر به صورت نمادین به آسمانی شدن مظلومیت علی اصغر علیه السلام تعبیر می‌شود.

۳. نقد و ارزیابی سندی و محتوایی

الف) بررسی سندی

ابومخنف به عنوان منبع اصلی گزارش طبری، از مورخان قرن دوم هجری و شیعه مذهب بود. او شاهد عصر بنی‌امیه بوده است و روایاتش به واسطه نزدیکی زمانی به واقعه کربلا، ارزش تاریخی دارد.

طبری گرچه اهل سنت بود، اما نقل‌های خود را از ابومخنف و دیگر منابع تاریخی به دقت ذکر کرده است و مکرر گفته که «قالوا» یا «حدثني» تا تفکیک نقل‌ها حفظ شود. گرچه برخی درباره دقت سندی طبری تشکیک کرده‌اند، اما اتفاق در محتوا میان نقل‌های متعدد، بر تواتر معنوی آن دلالت دارد.

لهوف اثر سیدبن طاووس، گرچه متأخر است (قرن هفتم هجری)، اما بر پایه منابع معتبرتر پیشین مانند مقاتل الطالبیین، ارشاد مفید و الفتوح نوشته شده است.

ب) تحلیل محتوایی

اشتراک اصلی در این روایات، وجود کودک شیرخواره در روز عاشورا، تشنگی شدید او، تقاضای آب از سوی امام و شهادت کودک به دست حرمله است.

عنصر خطابه امام و استغاثه برای کودک در برخی منابع (مانند لهوف) بیشتر مورد توجه است و بُعد عاطفی آن را پررنگ‌تر می‌کند.

عنصر پاشیدن خون به آسمان، علاوه بر بار عاطفی، بار الهیاتی نیز دارد؛ گویی مظلومیت علی اصغر علیه السلام فراتر از زمین رفته و به عرش الهی پیوند خورده است. نقش حرمله بن کاهل به عنوان قاتل مشخص شده که در منابع متعدد تکرار شده است و بر شهرت این عمل شیعی در وجدان شیعی دلالت دارد.

شهادت علی اصغر علیه السلام، یکی از مظلومانه ترین رخدادهای کربلاست که در منابع کهن تاریخی مانند طبری و نیز منابع روایی شیعه چون لهوف و نفس المهموم، با ساختاری یکسان، اما شدت‌های روایی مختلف نقل شده است. با توجه به تطابق کلی عناصر اصلی روایت در منابع متنوع و مقبولیت گسترده آن در حافظه تاریخی شیعه، می‌توان آن را از حیث تواتر معنوی، روایتی قطعی در تصویر عاشورا دانست.

۴. صحنه شهادت علی اصغر علیه السلام؛ اوج مظلومیت کربلا

الف) توصیف صحنه در نقل‌های معتبر

شهادت علی اصغر علیه السلام در متن تاریخی عاشورا، به عنوان یکی از تلخ‌ترین و در عین حال پرمعناترین صحنه‌ها بازنمایی شده است. این صحنه چند ویژگی بارز دارد: کودکی شیرخواره و بی دفاع: علی اصغر در حالی که هنوز توانایی حرکت و سخن گفتن نداشت، در آغوش پدر قرار داشت. این کودک هیچ سلاح یا وسیله‌ای برای دفاع نداشت و حتی توان طلب آب هم نداشت جز از طریق پدرش.

درخواست آب و التماس برای رحم: امام حسین علیه السلام که در محاصره تشنگی و خشونت دشمن بود، کودک را به سوی سپاه دشمن آورد و خطاب به آنان گفت: «اگر بر من رحم نمی‌کنید، بر این کودک که حتی زبان اعتراض ندارد رحم کنید» (ابن طاووس، ۱۴۲۶ق: ۱۱۹). این درخواست از منظر انسانی و اخلاقی، سنگین‌ترین محک را بر وجدان جمعی می‌زند.

تیراندازی به گلوی کودک: حرمله بن کاهل، فرمانده یا تیرانداز سپاه عمر سعد، در پاسخ به این درخواست بی سلاح، تیری سه‌شعبه به گلوی نازک کودک زد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵: ۶۵). این تیراندازی، نمادین‌ترین جلوه سبعت و بی‌رحمی لشکر کوفه است.

خون جاری بر دستان پدر و پاشیدن به آسمان: امام حسین علیه السلام پس از این اتفاق، خون را در دستانش گرفت و به آسمان پاشید (قمی، ۱۳۷۹ش: ۴۵۹). این عمل، نشان از تقدیس و عروج مظلومیت دارد و بار معنایی عرفانی و الهیاتی عمیقی را به خود گرفته است.

ب) نقش صحنه در ایجاد اوج عاطفی واقعه عاشورا

صحنه شهادت علی اصغر از چند جهت، نقطه اوج تراژیک عاشورا به شمار می آید: نمایش نهایت مظلومیت: کودکی شیرخواره که کوچکترین گناهی تعلق داشتن به خاندان حسین است، هدف تیر قرار می گیرد. این تراژدی، نشان دهنده عمق بی عدالتی و ظلم بی حد و مرز دشمنان است.

شکستن تمام قواعد اخلاقی و انسانی جنگ: براساس عرف و قوانین جنگ در آن زمان، حتی دشمنان به رعایت حقوق کودکان و غیرنظامیان ملزم بودند. تیراندازی به طفل بی دفاع، اوج بی رحمی و نقض تمام موازین انسانی است.

تشدید احساسات دینی و اجتماعی: این صحنه نه تنها تلخی فاجعه را برجسته می کند، بلکه با زبان عاطفه و تضرع امام، قلب مخاطبان را تحت تأثیر قرار می دهد؛ به همین سبب در اشعار، مرثیه ها و مناسک سوگواری، بارها و بارها به این واقعه اشاره شده است.

نقطه عطف در ساختار روایی عاشورا: شهادت علی اصغر علیه السلام، پایان مرحله «دفاع» و آغاز مرحله «فداکاری مطلق» است. پس از این حادثه، امام حسین علیه السلام عملاً بدون هیچ محافظ و یار، آماده شهادت نهایی می شود.

ج) واکنش امام حسین علیه السلام و حاضران

امام حسین علیه السلام: واکنش امام در برابر شهادت کودک خود، ترکیبی از غم عمیق و تسلیم در برابر مشیت الهی است. امام پس از شهادت علی اصغر، خون او را به سوی آسمان پاشید و این عمل را به منزله «نشان دادن مظلومیت نزد خدا» تعبیر کرد. همچنین،

امام با خودداری از انتقام‌جویی فوری، صبر و بردباری خود را در برابر این فاجعه نمایش داد (ابن طاووس، ۱۴۲۶ق: ۱۲۰).

اهل بیت علیهم‌السلام و زنان حاضر: زنان اهل بیت علیهم‌السلام از جمله رباب مادر علی اصغر و حضرت زینب علیها‌السلام با دیدن این صحنه وحشتناک، شیون و زاری بلند کردند. گریه‌ها و ناله‌های آنان فضای خیمه‌ها و محوطه کربلا را پر کرد. این واکنش‌ها علاوه بر بعد انسانی، به تعمیق بار عاطفی حادثه در متن روایی کمک کرد.

حاضران دیگر: یاران امام که به شهادت رسیده یا مجروح شده بودند، این صحنه را به‌عنوان بی‌رحمانه‌ترین لحظه پذیرفتند و نمونه‌ای بارز از ظلم و ستم دشمنان در حافظه تاریخی عاشورا ثبت شد.

د) ابعاد نمادین و الهیاتی صحنه شهادت علی اصغر علیه‌السلام

نماد بی‌گناهی و مظلومیت مطلق: علی اصغر علیه‌السلام به‌نماد مظلومیت بی‌پناه در برابر ظلم تبدیل شده است که هیچ دفاعی نداشته و تنها به‌واسطه پیوند خونی‌اش با امام، هدف قرار گرفته است.

تجسم عینی ظلم در تاریخ بشر: این صحنه، جلوه‌ای بارز از چهره سیاه ظلم و بی‌عدالتی است که در تاریخ بشر رخ داده است و برای نسل‌ها به‌عنوان نمونه‌ای ملموس از جنایات قدرت‌های ستمگر باقی می‌ماند.

بازتاب صبر و تسلیم الهی: امام حسین علیه‌السلام با پذیرش شهادت کودک خود، پیام تسلیم در برابر مشیت الهی و پایداری بر حق را منتقل می‌کند.

الهام‌بخش آیین‌های سوگواری: به‌همین دلیل است که در مراسم‌هایی مانند تعزیه، نوحه و سوگواری‌های عاشورایی، صحنه شهادت علی اصغر علیه‌السلام به‌شکل ویژه‌ای مطرح می‌شود و تأثیری عمیق بر دل‌ها می‌گذارد. صحنه شهادت علی اصغر علیه‌السلام، نمادی است از مظلومیت و بی‌پناهی در برابر ستم که هم از لحاظ تاریخی معتبر و مستند است و هم از نظر روایی و عاطفی اوج فاجعه عاشورا را نمایان می‌سازد. واکنش امام حسین علیه‌السلام،

همراهان و زنان حاضر، همگی نشان‌دهنده عمق این مصیبت و تأثیر آن در شکل‌گیری حافظه جمعی شیعه است.

۵. علی اصغر علیه السلام به عنوان نماد مظلومیت (تحلیل مفصل)

الف) تحلیل نمادشناختی: کودک بی‌سلاح در برابر ظلم مطلق

حضرت علی اصغر علیه السلام که در منابع روایی و تاریخی به عنوان «رضیع» یا «طفل شیرخواره» یاد شده است، نمادی برجسته از مظلومیت مطلق در واقعه عاشورا است. این نماد به دلایل زیر اهمیت دارد:

۱. بی‌سلاحی مطلق و معصومیت کودکانه

علی اصغر علیه السلام هیچ ابزاری برای دفاع نداشت و تنها به آغوش پدر پناه برده بود. در تاریخ طبری آمده است: «فأنا بابنه الصغير عبدالله وهو في حجره، فرماه رجل من بني أسد سهماً فقتل الطفل» (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵: ۶۵). این عبارت، تأکید بر حضور کودک بی‌دفاع در آغوش امام و شهادتش به دست تیراندازان دارد که نشانه بی‌رحمی دشمنان است.

۲. نماد مظلومیت مطلق

شهادت طفل شیرخواره به دست دشمنان به عنوان نهایت ظلم و تجاوز به پاک‌ترین موجود، نمادی از رویارویی ظلم مطلق با بی‌گناهی محض است. ابن طاووس در کتاب لهوف می‌نویسد: «فبينا هو يتلو عليهم كلمات الاستغاثة من العطش إذ أقبل حرمله بن كاهل بسهمه فظعن به من الوريد إلى الوريد» (ابن طاووس، ۱۴۲۶ق: ۱۱۹). این تیراندازی به گلوی کودک بی‌دفاع، اوج ظالم‌بودن سپاه کوفه را نشان می‌دهد.

۳. تجلی بی‌عدالتی در تاریخ

این واقعه فراتر از رخداد تاریخی، به نماد جهانی ظلم و ستم در برابر معصومیت تبدیل شده است. به گفته شیخ عباس قمی، امام حسین پس از شهادت علی اصغر خون او

را به آسمان پاشید و این عمل نمادین، پیام مظلومیت نزد خدا را منتقل می‌کند (قمی، ۱۳۷۹ش: ۴۵۹).

ب) کارکرد احساسی و معرفتی نماد علی اصغر علیه السلام در ادبیات عاشورا

۱. ایجاد واکنش عاطفی شدید

تصویر کودک بی‌سلاح و تشنه که در برابر لشکر یزید قرار دارد، قوی‌ترین محرک عاطفی برای مخاطب است. حضور علی اصغر در متن عاشورا، به‌ویژه در روضه‌ها، اشک و حزن را بر دل‌ها جاری می‌کند. در لهوف آمده است که امام حسین خطاب به دشمنان گفت: «إن لم ترحمونی فارحموا هذا الطفل»، این درخواست رحمت برای کودک شیرخواره، عواطف عمیقی را در شنوندگان ایجاد می‌کند (ابن طاووس، ۱۴۲۶ق: ۱۱۹). این جمله کوتاه، اوج التماس انسانی و نهضتی الهی را در خود دارد؛ اما بی‌پاسخ ماندن آن، جان شنونده را می‌لرزاند. همین نقطه، به‌نقطه جوش احساسات در روضه‌ها تبدیل می‌شود و مخاطب را با نوعی خشم اخلاقی، اندوه وجودی و اشتیاق به عدالت همراه می‌کند. شهادت علی اصغر علیه السلام نه تنها نماد مظلومیت کودکانه، بلکه سند انکارناپذیر قساوت دشمن و حقانیت نهضت حسینی است.

۲. معرفت نسبت به ظلم و مظلومیت

نماد علی اصغر علیه السلام فراتر از یک واقعه عاطفی، بستری برای شناخت ژرف‌تری از ظلم تاریخی و ساختارهای بی‌عدالتی در برابر بی‌گناهان فراهم می‌سازد. شهادت این طفل بی‌گناه، انسان را با پرسشی بنیادین روبه‌رو می‌سازد: چگونه ممکن است در برابر چشمان انسان، حقیقت تا این حد لگدمال گردد و عقل و اخلاق در سکوت مرگباری فرو روند؟ به تعبیر بحرانی، «علی اصغر به‌عنوان بی‌گناه‌ترین قربانی عاشورا، جلوه‌ای بارز از قهر و خشونت بی‌منطق است که عقل و اخلاق را به‌چالش می‌کشد» (بحرانی، ۱۳۸۲ش: ۷۸). در واقع، فهم مظلومیت علی اصغر علیه السلام تنها با تحلیل تاریخی عاشورا به دست نمی‌آید، بلکه نیازمند نگرشی فلسفی و انسان‌شناختی به مسئله ظلم و جایگاه بی‌گناهان

در تاریخ است. این مظلومیت نه تنها وجدان بشر را بیدار می‌کند، بلکه به صورت معیاری اخلاقی در ارزیابی ساختارهای سیاسی و اجتماعی درمی‌آید؛ از همین رو، می‌توان گفت علی اصغر علیه السلام نه تنها نماد فردی مظلوم، بلکه تجسم مظلومیت تمام کودکانی است که در تاریخ و اکنون، قربانی بی‌عدالتی قدرت‌های کور و بی‌رحم شده‌اند.

با این تحلیل، معرفت به ظلم از سطح واکنش احساسی فراتر می‌رود و به یک «شناخت تاریخی - اخلاقی» تبدیل می‌شود؛ شناختی که فرد و جامعه را نسبت به مسئولیت خود در برابر مظلومان هشدار می‌دهد. چنین معرفتی از دل حادثه عاشورا، به‌ویژه در چهره مظلوم علی اصغر علیه السلام قابل بازیابی و ترویج در فرهنگ مقاومت و عدالت‌خواهی است.

۳. تعلیم صبر و استقامت در پرتو شهادت علی اصغر علیه السلام

شهادت حضرت علی اصغر علیه السلام در ظاهر یکی از تلخ‌ترین و جان‌سوزترین رخدادهای عاشورا است، اما در باطن خود، آموزه‌ای عمیق از صبر، استقامت، تسلیم و رضایت در برابر مشیت الهی را در دل نهفته دارد. این صحنه، تجلی اوج ایثار پدران و تسلیم عارفانه است؛ جایی که امام حسین علیه السلام با دست‌ان خود، فرزند شیرخوارش را به میدان می‌برد، نه برای جنگ یا دفاع، بلکه برای طلب جرعه‌ای آب؛ اما پاسخ دشمن، تیر سه‌شعبه‌ای است که بر گلوی کودک می‌نشیند.

در این لحظه جان‌گداز به جای فریاد و جزع، امام حسین علیه السلام با آرامشی الهی، خون گلوی فرزند را به آسمان می‌پاشد و می‌گوید:

«هون علی ما نزل بی أنه بعین الله» «آنچه بر من نازل شد، چون در محضر خداوند است، بر من آسان است» (قمی، ۱۳۷۹: ۴۶۰).

این جمله، جوهره عرفان عاشورا را آشکار می‌سازد: تسلیم در برابر تقدیر الهی، حفظ کرامت انسانی حتی در اوج مصیبت، و صبر در برابر ظلم، نه از موضع ضعف، بلکه از موضع ایمان و قدرت درونی.

امام حسین علیه السلام با چنین رفتاری، آموزه‌ای جهانی و ماندگار را به بشریت عرضه کرد:

اینکه حتی در سخت‌ترین لحظه‌های زندگی، عزت را نباید فدای عافیت کرد. اینکه صبر، نه سکوت در برابر ظلم، بلکه ایستادگی در راه حق با اتکاء به خداست. و اینکه استقامت در برابر مصیبت در باور به حکمت الهی ریشه دارد. در این دیدگاه، شهادت علی‌اصغر علیه السلام صرفاً مصیبتی خانوادگی یا تراژدی کودکان نیست، بلکه مدرسه‌ای از صبر و تسلیم عاشقانه است؛ صبری که از پدر به فرزند و از خانواده حسین علیه السلام به همه آزادگان تاریخ انتقال می‌یابد. بدین ترتیب، شهادت علی‌اصغر علیه السلام علاوه بر اثبات مظلومیت اهل‌بیت علیهم السلام، به ما می‌آموزد که در مسیر دفاع از حقیقت، حتی اگر عزیزترین افرادمان فدای راه شوند، باید با بصیرت، تسلیم و امید به رحمت خداوند، راه صبر و مقاومت را برگزینیم. عاشورا در این معنا، نه تنها ماتم‌سرا، بلکه کارگاه تربیت انسان‌های مقاوم، اهل ایمان و صاحب عزت است.

ج) استفاده از نماد علی‌اصغر علیه السلام در روضه‌ها، تعزیه و ادبیات آیینی

۱. روضه‌ها و مجالس عزاداری

شهادت علی‌اصغر علیه السلام شیرخوار معصوم امام حسین علیه السلام، یکی از دردناک‌ترین و اثرگذارترین لحظات واقعه عاشورا است که همواره محور اصلی بسیاری از روضه‌ها، مرثیه‌ها و مجالس عزاداری بوده است. این روضه‌ها، به‌ویژه در فرهنگ شیعی، به‌صورت ویژه‌ای به‌شرح و بازنمایی صحنه‌های آخرین لحظات زندگی این کودک مظلوم می‌پردازند. نوحه‌خوانان و مداحان با استفاده از توصیفات دقیق و زنده از لحظه‌ای که علی‌اصغر در آغوش پدر تشنه‌لب، به‌سمت دشمن اشاره می‌کند و پس از اصابت تیر به شهادت می‌رسد، حسرت و اندوه عمیقی را در دل شنوندگان ایجاد می‌کنند (حاجی‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۵).

این شرح مفصل و پرجزئیات، افزون بر اثر عاطفی و تحریک احساسات، نقش مهمی در ایجاد فضای معنوی در مجالس عزاداری دارد؛ زیرا باعث زنده نگه‌داشتن خاطره مظلومیت بی‌نظیر علی‌اصغر علیه السلام شده و به‌گونه‌ای نمادین، پیام عاشورا را به مخاطبان انتقال می‌دهد. تکرار نام «علی‌اصغر» در قالب نوحه‌های حزین و مرثیه‌سرایی‌های مکرر مانند

ندایی است که همواره یادآور بی‌گناهی، معصومیت و ظلم بی‌رحمانه دشمن را در ذهن جمع حاضر زنده می‌کند. این تکرار و تأکید، به مخاطب اجازه می‌دهد تا نه تنها به جنبه تاریخی ماجرا، بلکه به عمق معنوی و اخلاقی آن نیز پی ببرد.

از سوی دیگر، این روضه‌خوانی‌ها موجب پیوند احساسی میان نسل‌های مختلف می‌شود و به واسطه زبان شعر و موسیقی، تجربه عاطفی شهادت علی‌اصغر را به صورت مشترک در میان عزاداران منتقل می‌کند؛ بدین ترتیب شهادت این کودک، صرفاً یک واقعه تاریخی نیست، بلکه به یک نماد زنده و جاری از مظلومیت، حق‌طلبی و ایثار تبدیل می‌شود که هر سال در هر محفل عاشورایی، بازخوانی و تجدید می‌گردد. این امر، باعث استمرار تأثیر عمیق واقعه عاشورا بر فرهنگ و هویت شیعی و ایجاد حس وحدت و همدلی در میان عزاداران می‌شود (حاجی‌زاده، ۱۳۹۰ش: ۵۷-۵۸).

۲. تعزیه و بازنمایی شهادت علی‌اصغر علیه السلام

تعزیه به عنوان یکی از مظاهر فرهنگی و نمایشی عزاداری در میان شیعیان، نقش بسیار مهم و اثرگذاری در انتقال پیام عاشورا و زنده نگه‌داشتن یاد شهیدان کربلا ایفا می‌کند. یکی از شاخص‌ترین صحنه‌های تعزیه، نمایش شهادت علی‌اصغر علیه السلام است که به صورت زنده و نمایشی به تصویر کشیده می‌شود. این صحنه، به دلیل برخورداری از بار عاطفی و نمادین فوق‌العاده، معمولاً نقطه عطف اجرایی تعزیه‌خوانان محسوب می‌شود و بخش مهمی از وجدان جمعی عزاداران را به ظلم و مظلومیت بیدار می‌سازد.

بحرانی در تحلیل خود درباره تعزیه می‌نویسد: «صحنه شهادت علی‌اصغر، نقطه عطف نمایش تعزیه است که به خوبی وجدان جمعی را نسبت به ظلم و مظلومیت بیدار می‌کند» (بحرانی، ۱۳۸۲ش: ۸۱). در این نمایش، فریادهای جانسوز امام حسین علیه السلام هنگام اشاره به لب‌های خشکیده شیرخوار و طلب قطره‌ای آب، به صورت مستقیم و ملموس به مخاطب منتقل می‌شود. بازیگران با بازسازی دقیق این لحظه، تأثیری عمیق بر احساسات تماشاگران می‌گذارند و فضای مراسم را به اوج معنویت و تأثر می‌رسانند.

این بازنمایی زنده، نه تنها جنبه تاریخی و روایی واقعه را حفظ می‌کند، بلکه از طریق

زبان بدن، حالات چهره و بیان کلامی بازیگران، پیام مظلومیت کودک و بی‌رحمی دشمن را به‌گونه‌ای اثرگذار به‌نمایش می‌گذارد. این امر، به‌تعمیر جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ عاشورایی بخشیده است و موجب پیوندی عمیق میان مخاطب و واقعیت دردناک کربلا می‌شود.

افزون بر جنبه‌های هنری، تعزیه نقش آموزشی و تربیتی نیز دارد؛ زیرا نسل‌های جوان‌تر که ممکن است کمتر با متون تاریخی آشنا باشند، از طریق این نمایش‌های عاطفی و اثرگذار، با عمق فاجعه و پیام عاشورا آشنا می‌شوند و حس تعهد به‌ارزش‌های مقاومت، عدالت‌طلبی و ایثار در آن‌ها تقویت می‌شود.

۳. ادبیات آیینی و شعری و تثبیت نماد علی‌اصغر علیه السلام

ادبیات آیینی به‌ویژه اشعار عاشورایی، بخش مهمی از فرهنگ عزاداری و بزرگداشت واقعه کربلا را تشکیل می‌دهد. در این قالب ادبی، موضوعات و شخصیت‌های عاشورا با زبان شعر و موسیقی به‌مخاطب عرضه می‌شوند تا عواطف و مفاهیم دینی به‌شکل عمیق‌تر و ماندگارتر در ذهن و قلب افراد نقش بندد.

در اشعار عاشورایی، شهادت علی‌اصغر علیه السلام جایگاهی ویژه دارد و واژه‌ها و عبارات متعددی برای بازنمایی مظلومیت این کودک معصوم به‌کار گرفته می‌شود؛ واژگانی چون «طفل بی‌گناه»، «علی‌اصغر مظلوم»، «گلوی بریده» و «لب تشنه» بارها تکرار می‌شوند و با تکرار این القاب و تصاویر، چهره علی‌اصغر به‌عنوان نماد مظلومیت مطلق و بی‌پناهی در برابر ظلم در حافظه معنوی جامعه شیعی تثبیت می‌گردد (حاجی‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۶).

این بازنمایی‌های شعری، افزون بر اثر عاطفی قوی، باعث ایجاد پیوندی معنوی میان مخاطب و واقعه عاشورا می‌شود؛ زیرا از طریق زبان شعر، رنج و مظلومیت علی‌اصغر علیه السلام به‌صورت نمادین و زیبا بیان شده و مخاطب را به‌تأمل عمیق‌تری درباره ابعاد انسانی و اخلاقی عاشورا وادار می‌کند. همچنین، این اشعار در قالب نوحه‌ها، مراثی و مداحی‌ها در محافل عزاداری خوانده می‌شوند و به‌این ترتیب، بازنمایی این نماد مظلومیت در حافظه جمعی تداوم پیدا می‌کند.

به‌علاوه، این ادبیات آیینی به‌حفظ و انتقال ارزش‌های عاشورایی همچون مقاومت در برابر ظلم، فداکاری و وفاداری به‌حق کمک شایانی می‌کند و نقش مهمی در آموزش نسل‌های بعدی ایفا می‌نماید.

۴. مراسم شیرخوارگان حسینی

مراسم شیرخوارگان حسینی، یکی از برجسته‌ترین آیین‌های مذهبی شیعی است که هر سال در نخستین جمعه ماه محرم برگزار می‌شود. در این مراسم، کودکان خردسال لباس علی‌اصغر علیه السلام را می‌پوشند و در سوگ کودک شیرخواره امام حسین علیه السلام عزاداری می‌کنند. این عمل، نمادی از انتقال معنای مظلومیت و شهادت به‌نسل‌های جدید است و پیوندی مستقیم میان واقعه تاریخی عاشورا و زندگی روزمره شیعیان برقرار می‌کند. به این ترتیب، حفظ و تداوم فرهنگ پایداری، مظلومیت و عدالت‌خواهی در جامعه تضمین می‌شود (قمی، ۱۳۷۹ش: ۴۶۱).

حضرت علی‌اصغر علیه السلام فراتر از یک‌شخصیت تاریخی، به‌نمادی جهانی و ماندگار تبدیل شده است که بی‌گناهی، مظلومیت و بی‌دفاعی را به‌خوبی نمایش می‌دهد. این نماد در ادبیات عاشورایی و مناسک دینی، کارکردهای احساسی عمیقی دارد که سبب ایجاد همدلی، اندوه و توجه به‌عدالت‌خواهی در مخاطبان می‌شود. همچنین، از منظر معرفتی، یادآور ظلم و بی‌عدالتی مطلق است و الهام‌بخش صبر و استقامت در برابر ستم‌های زمانه است؛ بنابراین نقش علی‌اصغر علیه السلام به‌عنوان نماد مظلومیت، در حفظ فرهنگ عاشورایی و انگیزش روحیه مقاومت و عدالت‌طلبی در جامعه شیعی بسیار حیاتی و اثرگذار است.

۶. بررسی تطبیقی: علی‌اصغر علیه السلام در ادبیات، هنر و آیین‌های عزاداری

الف) جایگاه علی‌اصغر علیه السلام در اشعار فارسی و عربی

۱. اشعار فارسی

شاعرانی همچون محتشم کاشانی، صائب تبریزی، پژمان بختیاری و ادیبان آیینی

معاصر در آثار خود از علی اصغر به عنوان نماد مظلومیت یاد کرده‌اند. محتشم در ترکیب‌بند معروف خود، گرچه نام علی اصغر را مستقیم نمی‌آورد، اما در ابیاتی به طفل شیرخواره اشاره دارد:

از کین کسی به کودک شش ماهه رحم کرد؟ آن تیر غمزده به گلویش نمی‌رسید؟
دوره معاصر، بسیاری از مداحان و شاعران آیینی مانند سیدحمیدرضا برقی، علیرضا قزوه و دیگران، اشعار مستقلی برای علی اصغر علیه السلام سروده‌اند که با مضامین «لب خشکیده»، «تیر سه‌شعبه»، و «آغوش پدر» همراه است.

۲. اشعار عربی

در ادبیات عربی نیز، دعبل خزاعی از شاعران اهل بیت علیهم السلام در قرن سوم هجری از مظلومیت فرزندان امام حسین علیه السلام در شعر خود یاد می‌کند. در برخی از اشعار کلاسیک و معاصر عربی، علی اصغر علیه السلام با عنوان "الرضیع الشهید" (کودک شهید) یا "عبدالله الصغیر" مورد خطاب قرار گرفته است. اشعار عربی نیز، بر معصومیت کودک و سنگدلی دشمن تأکید می‌کنند.

یا رمح حرملة قد خضت فؤاد طفلی كأنک ما رأیت الرضیع فی حجر أهلی

ب) حضور در آیین‌های سنتی: شیرخوارگان حسینی

مراسم «شیرخوارگان حسینی» از آیین‌های نوپدید، اما ریشه‌دار در معنای عاشورایی است که از اوایل دهه ۱۳۸۰ در ایران گسترش یافت و امروزه در بسیاری از کشورهای اسلامی، مانند عراق، پاکستان، هند، افغانستان، بحرین و لبنان نیز برگزار می‌شود.

در این آیین:

مادران، کودکان خود را با لباس سبز یا سفید، به‌نشانه بی‌گناهی و پاکی، در آغوش می‌گیرند. کودکان، با سربندهایی چون «یا صاحب الزمان»، «یا علی اصغر» یا «یا ثارالله» در مراسم شرکت می‌کنند.

این برنامه، اغلب با نوحه‌خوانی و روضه شهادت علی اصغر همراه است و مادران

با کودک در آغوش، سوگواری می‌کنند.

این آیین با هدف انتقال فرهنگی مفاهیم عاشورا به نسل‌های آینده، شکل عاطفی و عمومی از سوگواری در سطح خانوادگی و اجتماعی را تقویت می‌کند (قمی، ۱۳۷۹ش: ۴۶۱).

ج) بازنمایی در هنرهای تصویری و نمایش‌های آیینی

۱. نگارگری و نقاشی قهوه‌خانه‌ای

در نگارگری مذهبی و نقاشی قهوه‌خانه‌ای ایران (قرن ۱۳ و ۱۴ هجری)، تصویر علی‌اصغر علیه السلام در آغوش امام حسین علیه السلام، لحظه‌ی اصابت تیر و خون‌فشانی امام، یکی از پرشمارترین صحنه‌هاست. نقاشانی، چون حسین قوللرآغاسی و محمد مدبر بارها این صحنه را به تصویر کشیده‌اند. این آثار معمولاً، کودک را نورانی، بی‌گناه و با صورت آرام نشان می‌دهند، در حالی که فضای اطراف، تاریک و پرتنش است.

۲. تعزیه و نمایش آیینی

در تعزیه‌ها، علی‌اصغر علیه السلام با حضوری نمادین (کودکی در قن‌داق یا گهواره) وارد صحنه می‌شود. بخش مربوط به شهادت علی‌اصغر علیه السلام از نظر اثرگذاری دراماتیک و اوج احساسات، یکی از بخش‌های اوج تعزیه است. امام حسین علیه السلام با گفت‌وگوهایی مانند: «إن لم ترحمونی فاحموا هذا الطفل» صحنه را عاطفی و دراماتیک می‌کند (ابن‌طاووس، ۱۴۲۶ق: ۱۱۹).

۳. سینما و هنر معاصر

در فیلم‌هایی مانند روز واقعه، یا آثار مستند و نمایشی مربوط به عاشورا، اغلب لحظه‌ای از شهادت علی‌اصغر علیه السلام گنجانده می‌شود. این بازنمایی‌ها از سوی هنرمندان، با تأکید بر بی‌گناهی و تراژدی پنهان این شهادت، پردازش می‌شود.

نماد علی‌اصغر علیه السلام به‌عنوان طفل بی‌گناه شهید، در سه‌حوزه مهم فرهنگ شیعی ادبیات، آیین و هنر، جایگاهی ماندگار دارد. شعرای کلاسیک و معاصر فارسی و عربی،

این مظلومیت را ستوده‌اند؛ آیین‌هایی چون شیرخوارگان حسینی آن را به‌زبان مراسم دینی ترجمه کرده‌اند و هنرهای تجسمی و نمایشی نیز، این صحنه را با قدرت تصویرسازی ماندگار کرده‌اند. این تطابق و استمرار فرهنگی، نشان از عمق نفوذ این نماد در حافظه و هویت شیعه دارد.

۷. کودک در مقام شاهد مظلومیت

در تاریخ ادیان الهی، گاه کودکان نه‌تنها موضوع داستان، بلکه عامل گواهی بر مظلومیت و حقیقت نیز بوده‌اند؛ شهادت حضرت علی‌اصغر علیه السلام در عاشورا، سخن گفتن حضرت عیسی علیه السلام در گهواره برای دفاع از مادرش و داوری کودک در ماجرای اتهام به‌حضرت یوسف علیه السلام، هر یک از این وقایع، ابعاد عمیقی از نقش بی‌واسطه و فطری کودکان در گواهی بر حقانیت و مظلومیت را نشان می‌دهد.

شهادت بر مظلومیت، همواره از جایگاه والایی در تاریخ ادیان برخوردار بوده است؛ و چه‌شگفت‌انگیز که در مواردی، کودکان - در اوج فطرت و بی‌آلایشی - نقش این شهادت را ایفا کرده‌اند. در سه واقعه مهم، شهادی کودکانه و بی‌واسطه، نقش کلیدی در اثبات مظلومیت ایفا می‌کند و این خود نشانه‌ای از سنت الهی در گواه گرفتن پاک‌ترین و بی‌گناه‌ترین انسان‌هاست.

۱،۷. حضرت علی‌اصغر علیه السلام: شهادت با خون

در روز عاشورا، هنگامی که امام حسین علیه السلام برای آخرین بار با اتمام حجت در میدان ایستاد، علی‌اصغر را برای جرعه‌ای آب نزد سپاه دشمن برد؛ اما به‌جای آب، تیر سه‌شعبه‌ای گلوی او را شکافت. این کودک، بدون سخن گفتن، با سکوت و خون خویش، سند مظلومیت پدرش شد (قمی، ۱۳۸۱ ش: ۳۹۵). برخی مقتل‌نویسان مانند ابن‌طاووس، این صحنه را اوج مظلومیت دانسته‌اند؛ چرا که طفل هیچ‌ابزار دفاع یا ادعایی نداشت، اما دشمن حتی از او نیز نگذشت (ابن‌طاووس، ۱۴۱۷ق: ۲۴۵).

۲,۷. حضرت عیسیٰ علیه السلام: دفاع در گهواره

در قرآن آمده است که مریم علیها السلام پس از تولد عیسی، مورد تهمت قرار گرفت. در آن لحظه، خداوند به معجزه‌ای بی نظیر امر فرمود: کودک در گهواره سخن گفت و فرمود: «إني عبد الله آتاني الكتاب...» (مریم، ۳۰). این سخن، به صراحت از پاک‌دامنی مادر دفاع می‌کند. مفسرانی چون طبرسی این آیه را «اقوی دلیل بر رفع تهمت و اثبات کرامت مادر» دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۶: ۶۵۴).

۳,۷. کودک در ماجرای یوسف علیه السلام: داوری در نزاع

در سوره یوسف هنگامی که همسر عزیز مصر، حضرت یوسف را به بدکاری متهم کرد، کودکی در خانه (یا به قول برخی مفسران، ناظر کوچک) گفت: «إن كان قميصه قد من قبل...» (یوسف: ۲۶). این تحلیل ساده و بی‌طرف، حقیقت را آشکار ساخت. فخر رازی می‌نویسد که این داوری کودکان، بر پایه فطرت و مشاهده، مؤثرتر از هر قاضی و دادگاهی بود (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۸: ۱۲۲).

در هر سه واقعه، کودک به عنوان شاهدی بر مظلومیت ظاهر می‌شود؛ گاه با سکوتی خونین، گاه با کلامی الهی و گاه با داوری فطری. این نقش، گواهی است بر آنکه در منظومه الهی، فطرت ناب - حتی اگر در وجود کودکی تجلی کند - می‌تواند ابزاری برای دفاع از حق و افشای باطل باشد. در هر سه روایت، کودک به مثابه حجت الهی و گواه صدق و مظلومیت عمل کرده است.

نتیجه

شخصیت علی اصغر علیه السلام فرزند شیرخوار امام حسین علیه السلام، از منظر تاریخی، روایی و فرهنگی به مثابه یکی از برجسته‌ترین نمادهای مظلومیت در واقعه عاشورا شناخته می‌شود. شهادت او نه تنها از حیث عاطفی اثرگذارترین صحنه‌های کربلاست، بلکه به عنوان سندی تاریخی و الهی در اثبات حقانیت نهضت حسینی، نقش مهمی دارد.

در هنگامه‌ای که حجت‌های زبانی، عقلی و اخلاقی امام حسین علیه السلام نادیده گرفته شده

بود، حضرت علی اصغر علیه السلام با «بدن بی دفاع» و «گلوی تشنه‌اش»، زبان گویای مظلومیت شد. تیر سه‌شعبه‌ای که به گلوی نوزادی شش‌ماهه اصابت کرد، نه تنها جنایت دشمن را برملا ساخت، بلکه قلب تاریخ را تا ابد جریحه‌دار نمود. این واقعه، نشان داد که ظلم در بالاترین درجه خود، حتی به بی‌گناه‌ترین انسان‌ها نیز رحم نمی‌کند و همین حقیقت، مشروعیت و مظلومیت جبهه امام حسین علیه السلام را بر همگان آشکار ساخت.

از سوی دیگر، نقش علی اصغر علیه السلام در حافظه جمعی شیعه، فراتر از یک واقعه تاریخی است. او به نمادی فرهنگی و آیینی تبدیل شده است. در آیین‌های سوگواری، شعر عاشورایی و اجتماعات مذهبی چون «شیرخوارگان حسینی»، علی اصغر علیه السلام همواره یادآور عمق فاجعه عاشورا و سندی زنده بر تداوم پیام آن نهضت است؛ پیامی که از نوزادی کوچک آغاز شد، اما جهانی را متحول ساخت.

بر این اساس، می‌توان گفت علی اصغر علیه السلام نه تنها شهیدی مظلوم، بلکه سندی روشن از مشروعیت عاشورا و تجلی مطلق مظلومیت در تاریخ انسانیت است؛ سندی که تا ابد بر تارک وجدان بشری باقی می‌ماند.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- آفتاب، جاوید (۱۳۸۴ش)، یادگاری‌نامه آفتاب لارودی، ترجمه شهیددخت کامران مقدم، تهران.
- ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم (۱۹۷۱م)، الکامل فی التاریخ، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن اعثم کوفی، احمد بن اعثم (۱۴۱۱ق)، الفتوح، ج ۵، قم، دارالضیاء.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۲۶ق)، اللهوف علی قتلی الطفوف، قم، دارالبلاغه، ص ۱۱۹-۱۲۰.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۷ق) لهوف، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله بن محمد (۱۴۲۲ق)، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت، دارالجیل.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۳ق)، البدایة و النهایة، بیروت، مکتبة المعارف.

- ابن منظور، محمدبن مکرّم (۱۴۱۲ق)، لسان العرب، بیروت، دارصادر.
- ابوزهره، محمد (۱۳۷۲ق)، حیاة الصحابة و عقیدتہم و آرائہم الفقہیة، قاہرہ، دارالفکرالعربی.
- الأزهری، محمدبن أحمد (۲۰۰۱م)، تہذیب اللغة، تحقیق محمد عوض مرعب، بیروت، دارإحياء التراث العربی.
- بحرانی، سیدحسن (۱۳۸۲ش)، تعزیه، نمایش عاشورایی، تہران، مرکز نشر دانشگاهی، ص ۷۸-۸۱، ۸۵.
- برفی، محمد (۱۳۶۴ش)، سیمای حسین علیہ السلام در منظر اہل سنت، تہران، مجراب نکو.
- حاجی زادہ، محمدرضا (۱۳۹۰ش)، نمادشناسی عاشورا در ادبیات شیعی، قم، معارف، ص ۵۵-۵۶.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تہران، ناصر خسرو.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۸۷ش)، تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک)، ترجمہ ابوالقاسم پایندہ، ج ۵، تہران، اساطیر.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۸۷ق)، تاریخ الأمم والملوک، ج ۵، بیروت، دارالتراث، ص ۴۶۵.
- فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۲۰ق)، التفسیر الکبیر، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۸۸ش)، نَفَس المَہموم، ترجمہ مرحوم نفیسی، تہران، پیام آزادی.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۸۱ش)، نَفَس المَہموم، تہران، کتابفروشی اسلامیہ.
- مطہری، مرتضی (۱۳۸۸ش)، حماسہ حسینی، تہران، صدرا.
- مقرّم، سیدعبدالرزاق (۱۳۷۹ش)، مقتل الحسین علیہ السلام، قم، انتشارات بصیرتی، ص ۳۴۵-۳۴۶.

